

Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Camiü'd-Düvel Eserinde Ermeni Tarihi: Osmanlı'daki Antik Döneme İlgisi ve Kültürel Etkileşimler

The History of the Armenians in the Camiü'd-Düvel of Münecimbaşı Ahmed Dede: The Interest in the Ancient World and Cultural Interactions in the Ottoman Empire

Muhammed Salih Sefiloğlu

Ruhr University Bochum, Almanya,
salihsefiloglu@gmail.com,
ror.org/04tsk2644

Geliş Tarihi/Received: 26.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 04.08.2025
Yayımlanma Tarihi/ Available Online:
23.09.2025

Öz: Bu makale, Münecimbaşı Ahmed Dede'nin evrensel bir tarih çalışması olan *Camiü'd-Düvel*'i incelemekte ve eserin Ermeni tarihini entegre etme biçimine odaklanmaktadır. Çağdaşlarının ağırlıklı olarak Yunan ve Roma tarihlerini dahil etmesinin aksine, Münecimbaşı, Ermeni tarihini daha geniş bir Osmanlı imparatorluk anlatısının bir parçası olarak benzersiz bir şekilde dahil etmiştir. Ermeni kaynaklarıyla olan bu etkileşimi, çağdaşı Eremya Çelebi'nin Movses Khorenatsi'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı eserinin çevirisini sağlamasıyla mümkün olmuştur. Bu çalışma, Münecimbaşı'nın tarih yazımının hem 17. yüzyıl Osmanlı entelektüel yaşamındaki kültürel alışverişleri hem de Köprülü ailesinin imparatorluk meşruyetine dair geniş vizyonunu yansıttığını savunmaktadır. Ermeni tarihini dahil ederek Münecimbaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nu, tebaasının tarihsel geleneklerinin meşru mirasçısı olarak konumlandırmış ve evrensel egemenlik iddialarını güçlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tarihi, Münecimbaşı Ahmed Dede, Osmanlı Tarih Yazımı, Kültürel Çeviri, 17.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu

Abstract: This article examines *Camiü'd-Düvel*, a universal history by Münecimbaşı Ahmed Dede, focusing on its integration of Armenian history. Unlike his contemporaries, who primarily incorporated Greek and Roman histories, Münecimbaşı uniquely included Armenian history as part of a broader Ottoman imperial narrative. His engagement with Armenian sources was facilitated by his contemporary, Eremya Çelebi, who provided a translation of *The History of the Armenians* by Movses Khorenatsi. This study argues that Münecimbaşı's historiography reflects both the cultural exchanges of 17th-century Ottoman intellectual life and the Köprülü family's broader vision of imperial legitimacy. By incorporating Armenian history, Münecimbaşı positioned the Ottoman Empire as the rightful heir to the historical traditions of its subjects, reinforcing its claims to universal sovereignty.

Keywords: Armenian History, Münecimbaşı Ahmed Dede, Ottoman Historiography, Cultural Translation, 17th-Century Ottoman Empire

Extended Abstract

In the early modern Ottoman world, historical writing was largely shaped by an Islamic-centered framework that relied on classical Arabic and Persian sources as well as local chronicles. However, during the first half of the seventeenth century, Ottoman intellectuals began to show a systematic interest in non-Muslim histories and cultures. This period was marked by both internal challenges and expansionist ambitions, which together spurred an energetic intellectual dynamism. Within this vibrant context, the Köprülü family played a decisive role in promoting an imperial vision. They supported the translation of important works and provided patronage to scholars. Among the leading figures of this period, Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi emerged as a significant historian who used both traditional Arabic sources and translated works. His work is particularly notable for the sections dealing with Armenian history. In writing the Armenian portion of his chronicle, he consulted Armenian historical sources. In his work *Câmiü'd-Düvel*, Müneccimbaşı aimed to compose a text that would present world history while including the history of the territories governed by the Ottoman state. The inclusion of Armenian history is significant in two respects. First, it serves to transfer local historical knowledge to a broader audience. Second, and more importantly, it acts as a strategic tool to reinforce the cultural and political legitimacy of the Ottoman Empire.

The section on Armenian history within Müneccimbaşı's work appears to have been written with the help of Eremya Çelebi, whose translation work likely played a major role in shaping the content. Eremya Çelebi's translation of Moses Khorenatsi's extensive Armeno-Turkish chronicle seems to have served as one of the primary sources for the Armenian section in Müneccimbaşı's text. However, Müneccimbaşı did not adopt Eremya Çelebi's translation wholesale. Instead, he used it in a highly selective and summarized manner. Despite these issues, the overall structural integrity of the chronicle and its integration into a universal historical narrative work to reinforce Ottoman imperial ideology. Müneccimbaşı's universal chronicle is designed to position the Ottoman Empire as the rightful heir to past civilizations. The text includes accounts of ancient times, pre-Islamic Arabian history, the Roman and Byzantine periods, as well as Armenian and other non-Muslim traditions. This deliberate inclusion of non-Islamic sources and cultural traditions is not merely of scholarly interest; it is part of a conscious political and ideological strategy. Intellectuals who witnessed events such as the second siege of Vienna saw the production of history as an important means of justifying expansionist policies. Historical writing, particularly when it integrates diverse traditions, serves the dual purpose of scholarly inquiry and legitimizing the empire by appealing to a rich, all-encompassing past.

In addition to Müneccimbaşı, figures such as Katip Çelebi and Hezarfen Hüseyin Efendi also played significant roles in shaping new perspectives in Ottoman historiography. They drew on texts in Arabic, Persian, Greek, Latin, and Armenian, thereby fostering an intellectual environment in which different knowledge traditions could be combined. While many historical works by these scholars focus primarily on the Greco-Roman world, Müneccimbaşı's universal chronicle stands apart because of its extensive coverage of Armenian history—a subject that the others treated only superficially. For example, while Katip Çelebi's work *Cihânnümâ* explains the concepts of "Great" and "Little" Armenia, it does not offer the same level of detailed information found in Müneccimbaşı's treatment. Thus, the act of translating and integrating Armenian historical knowledge into Ottoman historiography at the end of the seventeenth century represents an important moment in the incorporation of non-Muslim historical data into Turkish historiographical tradition.

My method is to compare Müneccimbaşı's account of the Armenians not only with the work of Eremya Çelebi, who likely served as one of his primary sources, but also with the writings of his contemporaries such as Katip Çelebi, Evliya Çelebi, and Hezarfen Hüseyin Efendi. My aim is to identify the differences among these authors and, more importantly, to explore why Müneccimbaşı displayed such a profound interest in antiquity. This approach seeks to shed light on the value attributed to ancient knowledge in

the early modern Ottoman intellectual sphere and to examine the role this knowledge played in constructing imperial legitimacy. The findings indicate that while the abridged nature of Mũneccimbaşı's use of Eremya Çelebi's translation results in some textual inconsistencies and omissions, the overall effect of integrating diverse historical traditions creates a robust ideological foundation for the empire. By weaving together material from pre-Islamic Arabian chronicles, Roman and Byzantine histories, and Armenian narratives, Mũneccimbaşı crafted a text that legitimizes Ottoman rule through an appeal to a comprehensive historical legacy. In this way, the text stands as a testament to the transformative power of translation and cross-cultural exchange in early modern intellectual life. It also reveals that the selective appropriation of sources was a deliberate strategy aimed at constructing a universal narrative that supported the empire's expansionist policies and reinforced its claim as the sole heir of earlier civilizations.

At the same time, the study notes that the overall impact of incorporating Armenian history into Ottoman historiography has been somewhat limited. Eremya Çelebi's translated work, written in Armeno-Turkish, was neither widely printed in Armenian letters nor fully adopted in the Ottoman Turkish tradition. Despite the vibrant intellectual life in late seventeenth-century Ottoman Istanbul, interest in Armenian history remained narrow, with Mũneccimbaşı being one of the few scholars who included it in his comprehensive narrative. Although other scholars like Hezarfen Hũseyin Efendi, Evliya Çelebi, and Eremya Çelebi referenced information on Armenian history, they did so rarely and did not provide systematic analyses. Moreover, among the small circle of Ottoman intellectuals interested in non-Muslim histories, direct references to each other's work were uncommon. Over time, the unique collaboration between Eremya Çelebi and Mũneccimbaşı became largely forgotten. Information about Eremya Çelebi's manuscript, for instance, has mostly been lost. However, in 1879 Kalusd Tiryakiyan Erzincani published the section on Armenian history from Mũneccimbaşı's work in both Ottoman Turkish and Armenian, although Eremya Çelebi was not mentioned as a source. The more comprehensive version of Eremya's work, which is preserved in Venice, remains unpublished to this day.

1. Giriş

Erken modern Osmanlı dünyasında tarih anlayışı, büyük ölçũde İslam merkezli bir bakış açısıyla şekillenmişti ve bu anlayış klasik Arap ve Fars kaynaklarının yanı sıra yerel Osmanlı kroniklerine dayanıyordu (Lewis, 1960; Hagen&Menchinger, 2014, ss. 93-95; Hagen, 2006, s. 218). Ancak bu durum, İslam tarih anlayışının durağan olduğu anlamına gelmez. Aksine, birçok çelişkili unsur ve anlatıyı barındıran dinamik bir olgudur. Özellikle on dokuzuncu yũzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimũslim tarihlerine ve kũltürlerine olan ilgisi sistemli bir şekilde artmıştır. Mũneccimbaşı Ahmed Dede Efendi (1631-1702), kendinden önceki Osmanlı tarih yazarları gibi İslam merkezli bir tarih anlatısı yaratmak ile birlikte gayrimũslimlerin tarihleri ile de ilgilenmiş, gerek Osmanlı coğrafyası ve gerekse dışındaki gayrimũslimlerin kũltür ve tarihlerini sistematik biçimde kullanıp analiz etmesiyle Osmanlı tarihçiliğinde öncũ bir figür olarak öne çıkmıştır (Lewis, 1960, ss. 188-191; Ağırakça, 2006, ss. 4-6).

Bu makale, Mũneccimbaşı'nın *Cami'ũ'd-Dũvel* adlı eserinde yer alan Ermeni tarihine dair bölümleri incelemeyi; Osmanlı tarih yazımında gayrimũslim topluluklara ait tarihlerin, İslâm tarih yazımına hangi iş birliği ve etkileşim biçimleriyle dâhil edildiğini Ermeni tarihi örneği üzerinden analiz etmeyi; ayrıca bu kaynakların 17. yũzyıl Osmanlı tarihçiliğindeki yerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ermeni tarihinin Mũneccimbaşı'nın evrensel tarih yazımı projesi olan *Camiũ'd-Dũvel*'e dâhil edilmesi büyük önem taşımaktadır; zira Mũneccimbaşı bu çabasinda Eremya Çelebi'den (ö. 1695) yardım almıştır.¹

¹ Eremya Çelebi'nin hayatına dair temel bilgiler, günlũđü, şiirleri ve mektuplarından elde edilmektedir. Ailesi, Celali isyanlarının yol açtığı yıkımlar nedeniyle Kemah'tan batıya göç etmiş, İstanbul'a yerleşmiştir. 1637'de doğan Eremya'nın eğitim hayatı, dönemin entelektüelleriyle olan ilişkileri üzerinden gayriresmî yollarla gelişmiş; yazı dili olan Klasik Ermeniceye hâkimiyet

Konuyla ilgili çeşitli çalışmalar, Eremya Çelebi'nin çevirisini *Camiü'd-Düvel* için bir kaynak olarak hazırladığını göstermektedir; her ne kadar metin açık bir şekilde Ermeni bölümünün onun tarafından çevrildiğini belirtmese de. 18. yüzyıl tarihçisi Mikayel Çamçıyan (ö. 1823), Eremya Çelebi'nin bilgili bazı Türklerin talebi üzerine Movses Khorenatsi'yi çevirmeye başladığını kaydeder. A.N. Ter-Levondyan, makalesinde, Müneccimbaşı'nın antik Ermeni tarihini eserine dâhil eden ilk Osmanlı entelektüeli olduğunu savunur. Müneccimbaşı'nın Arapça metinleriyle Eremya Çelebi'nin yazılarını karşılaştırmalı olarak inceleyen Henry Shapiro ise Ter-Levondyan'ın hipotezini doğruladığını ileri sürmüştür (Shapiro, 2022, ss. 275-280). Bununla birlikte, Eremya Çelebi'nin çevirisiyle Müneccimbaşı'nın eserindeki Ermeni tarihi bölümü karşılaştırıldığında doğrudan bir benzerlik görülmez. Müneccimbaşı'nın metni oldukça kısaltılmıştır ve anlatı, Eremya Çelebi'nin bıraktığı yerden devam eder. Ancak, bugün Venedik'teki Mekhitarist Manastırı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Eremya Çelebi'ye ait el yazmasında dolaylı atıflar bu görüşü desteklemektedir. Eremya Çelebi, çeviriye bir şahsın isteği üzerine başladığını belirtmekte fakat bu kişiyi isimlendirmemektedir.² Müneccimbaşı ise eserinin başında açıkça çeşitli çevirilerden yararlandığını ifade eder. Bu bağlamda, incelediğimiz eser farklı kültürler arasındaki işbirliğinin bir sonucu olarak gün yüzüne çıkmıştır.³

Müneccimbaşı'nın, Osmanlı hâkimiyeti altındaki toprakların tarihlerini daha geniş bir imparatorluk anlatısına dâhil etme çabası, siyasî ve entelektüel meşruiyeti pekiştirmeye yönelik bilinçli bir stratejiyi yansıtır. Bu toprakların kadim kültürel ve tarihî mirasını Osmanlı tarih yazımına entegre ederek, imparatorluğu bu mirasın meşru devamı olarak konumlandırmış ve Osmanlı'nın bir dünya imparatorluğu olma iddiasını vurgulamıştır. Bu yaklaşım, Osmanlı tarihçiliğindeki geçmişi sahiplenme ve bunun üzerinden bir meşruiyet yaratma yönündeki bir geleneği yansıtır; burada antik çağlara ve yerel tarih kaynaklarına duyulan ilgi, bu bilgilerin toplanması ve yeniden yorumlanması çabalarıyla bir araya gelmiştir.

On yedinci yüzyılda antik döneme yönelik ilgi, Osmanlı entelektüel tarihi bağlamında çok yönlü bir perspektifle değerlendirilmelidir. Bu ilgi, dönemin entelektüel, siyasî ve kültürel ihtiyaçlarına yanıt veren bir bilgi üretimi ve yorumlama süreci olarak ortaya çıkar. Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Ebu Bekir Behram ed-Dımaşki, Hezarfen Hüseyin Efendi ve Müneccimbaşı gibi isimler, eserleri aracılığıyla kültürlerarası etkileşimde önemli roller üstlenmişlerdir. Bu bakımdan söz konusu etkileşim, Osmanlı entelektüel dünyasında bilgi aktarımı ve tercüme faaliyetlerinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Yunanca, Latince ve Ermenice gibi dillerden yapılan çeviriler farklı bilgi geleneklerini bir araya getirerek Osmanlı düşüncesine yeni ufuklar açmıştır. Bu durum yalnızca entelektüel bir dinamizmi göstermekle kalmaz, aynı zamanda farklı topluluklar arasında entelektüel bir diyalogu da teşvik eder.

Bu nedenle, Müneccimbaşı'nın eserindeki Ermeni tarihine dair bölümü 17. yüzyıl Osmanlı entelektüel gelenekleri çerçevesinde inceleyeceğim. Analizim, onun Eremya Çelebi ile etkileşimi, çevirinin kültürel alışverişi nasıl kolaylaştırdığı ve Müneccimbaşı'nın eserinin oluşumunda etkili olan hamilerinin ilgileri ve hedefleri üzerine odaklanacaktır. Özellikle bu unsurların, Osmanlı imparatorluk meşruiyetinin inşasına nasıl katkı sağladığını ve Ermeni tarihinin dâhil edilmesinin tarihî ve kültürel bütünlüğe yönelik daha geniş çaplı bir stratejinin parçası olarak nasıl konumlandığını ortaya koyacağım.

---

göstermiş, konuşma diliyle bu dili eserlerinde harmanlamıştır. Osmanlı Türkçesine dair okuryazarlığı olduğuna dair göstergeler mevcuttur. Eremya, hayatı boyunca Mahdesi Ambakum ve Apro Çelebi gibi Osmanlı-Ermeni elit çevrelerine mensup etkili isimlerle yakın ilişkiler kurmuş, bu sayede Osmanlı siyasal ve sosyal çevresiyle teması artmıştır. Ambakum'un ölümünden sonra Apro Çelebi'nin himayesine girerek St. Nicholas Kilisesi'nin yeniden inşası ve matbaa kurma gibi görevler üstlenmiştir. Hayatının ilerleyen dönemlerinde ailesel kayıplar ve cemaat içi bölünmeler nedeniyle toplumsal hayattan çekilmiştir. Eserlerinin büyük bir kısmı günümüzde yayımlanmamış olup, bazıları kaybolmuş ya da farklı kütüphanelere dağılmış hâlde bulunmaktadır. Eserlerinde yalnızca dini değil, tarih, kültür ve toplumsal meselelerle ilgili konulara da yer vermiştir (Shapiro, 2022, ss. 197-212).

² "ve lakin emriniz uzre muğtasari geçdiğim malumat olay" (Eremya Çelebi, t.y.: 9a).

³ "bunlar tevârihleri tercemesinden istifade itdiğimiz üzere" (Müneccimbaşı Ahmet Dede, 1879, s. 13).

2. Muneccimbaşı Ahmed Dede Efendi

Muneccimbaşı Ahmed Dede Efendi, Celali isyanlarının yol açtığı yıkım nedeniyle ailesinin Selanik'e taşınmasının ardından, 1041 (1631-32) yılında Selanik'te doğdu. Selanik Mevlevihanesi şeyhi Şeyh Mehmed Efendi'ye intisap etti. Eğitiminin ilk yıllarını burada geçirerek Mevlevilik yolunda kendini geliştirdi. 1653-54 yıllarında şeyhinden aldığı izinle ilim tahsili için İstanbul'a gitti. Galata Mevlevihanesi'nde Şeyh Arzî Dede Efendi'nin yanında kaldı; burada Şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi ve Ahmed en-Nahlî gibi âlimlerden ders aldı. On yıl boyunca Kasımpaşa Mevlevihanesi'nde eğitimine devam etti, ardından 10-15 yıl boyunca Şeyh Halil Dede Efendi'nin hizmetinde bulundu (Arslan-Sözüdoğru, 2009, ss. 5-7; Ağırakça, 2006, ss. 4-6; Aydüz, 2006).

1078 (1667-1668) yılında hocası Mehmed Efendi'nin vefatıyla birlikte Muneccimbaşılık görevine getirildi. Bu görevini, IV. Mehmed'in tahttan indirildiği 1687 yılına kadar sürdürdü. Bu süre zarfında devletin üst kademeleriyle yakın ilişkiler kurdu; padişahla av törenlerine katıldı ve onunla birebir temas kurabilecek kadar yakın bir dostluk geliştirdi. Döneminin önde gelen sadrazamlarıyla da güçlü ilişkiler içerisindeydi; bunlar arasında Fazıl Ahmed Paşa, Kara Mustafa Paşa ve Moralı Hasan Paşa da yer alır. Bazı eserlerinde Moralı Hasan Paşa'dan manevi oğlu olarak bahseder. IV. Mehmed'in 1687 yılında tahttan indirilmesinin ardından görevden alındı ve Kahire'ye sürgüne gönderildi. Başka bir kaynağa göre ise hac vazifesini yerine getirmek üzere kendi isteğiyle Mısır'a gitmiştir. Kahire'de bir süre Moralı Hasan Paşa ile birlikte kaldı, ardından Mekke'ye geçti. Mekke ve Medine'de tefsir ve fıkıh dersleri verdi ve 1702 yılında burada vefat etti (Arslan-Sözüdoğru, 2009, ss. 6-10).

Muneccimbaşı, tıp, astronomi ve müzik gibi alanlarda çeşitli eserler kaleme aldıysa da en çok İslamî ilimler ve özellikle Arapça olarak yazdığı *Camiü'd-Düvel* adlı eseriyle tanınmıştır. Bu eseri muhtemelen İslam dünyasının farklı coğrafyalarındaki âlimlere ulaşabilmek amacıyla Arapça kaleme almıştır. Eserde sade bir anlatım kullanmış, anlaşılır bir Arapça tercih etmiştir. Yazarın ölümünden 18 yıl sonra, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın talebiyle *Camiü'd-Düvel* Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviri, Nedim'in öncülüğünde ve bazı yardımcıların katkısıyla on yıllık bir süreçte tamamlanmıştır. Ardından 1868 ve 1869 yıllarında İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından üç cilt hâlinde yayımlanmıştır. Ancak Türkçe çeviri, önemli ölçüde kısaltılmış olarak yayımlanmış, buna rağmen özgün eserin önüne geçmiştir. Genel tarih bölümü kısaltılmış, çeviri Arapça orijinalin bütünlüğünü tam olarak yansıtmamıştır.

3. Camiü'd-Düvel'in Genel Yapısı ve İçeriği

Camiü'd-Düvel'in önsözünde Muneccimbaşı, Mustafa Paşa'nın kendisinden tarihî bir eser kaleme almasını istediğini belirtir. Eserin yazımına Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde başlandığı açıktır; zira metnin başında kendisine açıkça sadrazam olarak atıfta bulunulmuştur. Eserde yer alan son olay 1672 yılında Polonya'ya karşı kazanılan zaferdir; 1683 yılına kadar olan dönem ise tamamlanmamıştır. Eserin eksik kalmasının nedeni, Kara Mustafa Paşa'nın zamansız ölümü ve ardından Muneccimbaşı'nın Mısır'a sürgün edilmesidir. Bu durum, yazarın eseri henüz yazım aşamasındayken çalışmasının ani şekilde yarıda kaldığını düşündürmektedir.

Camiü'd-Düvel, yaratılıştan 1673 yılına kadar uzanan olayları kapsayan kapsamlı bir dünya ve İslam tarihi eserdir (Babinger, 1992; Togan, 1985, s. 219). Bu eser, tarihin amacı, zaman ve tarih kavramları, tarihçilerin özellikleri ve ünlü tarihçilerle başlar. Dünyanın yaratılışı, peygamberlerin hayatları, İslam öncesi Arap tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı, dört halife dönemi ve İslam'ın yayılışı anlatılır. Ayrıca Asurlular, İranlılar, Yunanlılar, Mısırlılar gibi kadim medeniyetlerin yanı sıra Türk, Tatar, Çin, Bulgar ve Gürcü tarihlerine de yer verilir. Batıda Franklar, Britanyalılar ve İspanyollar; doğuda ise Sasaniler detaylı şekilde ele alınır. Sonrasında Roma, Avusturya ve İspanya tarihleri ile birlikte, Ermenilere dair ayrıntılı bir bölüm (vr. 112a-114b) yer alır. Antik Mısır, İsrailoğulları, Mezopotamya, Anadolu hükümdarları ve Çin tarihine kısaca değinilir. Emevîler, Abbasîler, bağlı devletler ve çeşitli İslam hanedanlıklarının tarihleriyle birinci cilt sona erer. İkinci ciltte Eyyübîler, Mekke ve Medine şerifleri,

Moğollar, Timurîler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadiroğulları, Safevîler ele alınır; Anadolu Beylikleri'ne dair bilgiler verilir ve nihayet Osmanlı tarihine geçilir. Osmanlı tarihine geniş bir yer ayrılmış olmakla birlikte, IV. Mehmed dönemi olaylarına yalnızca 16 varak ayrılmıştır (Arslan-Sözüdoğru, 2009, ss. 44-47). Münecimbaşı, dünyanın yaratılışından İslamiyet'in başlangıcına kadar olayları kronolojik olarak anlatmış, hanedan gelişmelerine ağırlık vermiştir. Tarihte önemli hanedanlara eserinde ayrı ayrı ve uzunlukları farklı bölümler ayırmış, bu bölümleri renkli başlıklarla donatmıştır. Kısa ömürlü hanedanları da listeleyerek onlara dair bilgiler sunmuştur. Eseri Osmanlı tarih yazımında önemli bir noktaya koyan yönü Bernard Lewis tarafından belirtildiği gibi, İslam dışı kaynaklar ve tarihlere yönelik Münecimbaşı'nın ilgisidir.

4. Münecimbaşı'nın Eserindeki Ermeni Tarihine İlişkin Bölümlerinin Konumu ve Kapsamı

Münecimbaşı'nın eserinde yer alan Ermeni tarihine dair bölüm, Eremya Çelebi'nin 88 varaklık yazma eserine kıyasla daha sınırlıdır. Arapça bilgimin yetersiz olması nedeniyle, 19. yüzyılın sonunda Kalusd Tiryakiyan Erzincani tarafından hazırlanmış olan *Camiü'd-Düvel*'in Osmanlı Türkçesi ve Ermenice çevirisine başvuracağım. Bu kitap, Münecimbaşı'nın eserinin doğrudan çevirisi olup, 1879 yılında *Hülasa-i Tarih-i Eramine ila Elsine-i Türkîye ve Ermenîye (Համառոտ Հայրց Պատմութիւն)* başlığıyla yayımlanmıştır (Münecimbaşı Ahmet Dede, 1879). Kitabın girişinde çevirmen Kalusd Tiryakiyan Erzincani, Ermeni halkı arasında gelişen tarih bilincinden ve Ermeni tarihine dair eserlerin artan şekilde yayımlanmasından söz eder. Bu uyanışı, 19. yüzyıl basınının doğal ivmesine bağlar. Kitabın yayımlanma amacının iki yönlü olduğunu belirtir: Osmanlı tebaası Türk öğrencilerin Ermeni tarihini öğrenmelerine katkı sağlamak ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin kendi tarihlerini öğrenmelerini teşvik etmek (1879, ss. 5, 8-9).

Münecimbaşı, eserinin başında tercümanlara başvurduğunu açıkça belirtir. Şöyle der: “Tevârifleri tercemesinden istifâde ettiğimiz üzre dört tabaka olmalarıyla biz anları dört harfde zikr ideriz.” Aynı zamanda Ermeni tarihinin dört sınıfa ayrıldığını ifade eder ve bu tarihi dört bölümde ele alacağını belirtir. Münecimbaşı, anlatımına Hayk'ın soyunu Nuh'a dayandırarak başlar; Nemrut'un Bağdat'tan düzenlediği sefer ve Hayk'ın Ermeni bağımsızlığını cesurca savunuşunu anlatır. Bu anlatı, Semiramis'in ölümüne kadar Khorenatsi ve Eremya Çelebi'nin metinleriyle büyük benzerlik gösterse de bazı farklılıklar ve kısaltmalar içerir. Aramayis, Keğam, Herma ve Aram gibi hükümdarlar döneminde devletin genişlediğini, Aram döneminde ise İbrahim peygamberin zuhurunun gerçekleştiğini belirtir. Ardından gelen bölümde ise, Ârâ ve Şamirâm'ın mücadelesi gibi hızlı gelişen savaşlar ve hükümdar değişimleri aktarılır. Bu anlatı, Büyük İskender'in Ermenistan'ı egemenliğine almasıyla sonuçlanır. Bu bölüm genel olarak hanedan silsilesi ve askerî mücadeleler etrafında şekillenen, siyasi merkezli bir özet sunar (1879, ss. 13-27).

Metnin ikinci bölümü, Ermeni tarihinin ikinci evresi olarak Arşak Hanedanı'nı tanımlar. Arşak'ın Tebüsk'ten Ermeni topraklarını alarak İran ve Suriye'ye yayıldığı, kardeşi Aghraşani'yi hükümdar tayin ederek Arşakuni Hanedanı'nı kurduğu anlatılır. Arşak'ın Belh'teki 31 yıllık saltanatını oğlu Ardaşes devralır; Horasan, Mâverâünnehir ve hatta Akdeniz kıyılarına kadar fetihlerde bulunur. Oğlu Tigran ise Kudüs'e ulaşır, Babil'i fethederek halkını esir eder. Ardavazt'ın tahta geçmesinden sonra ise hükümdarların saltanat süreleriyle birlikte hızlıca isimleri sıralanır. Abgar döneminde Hristiyanlıkla ilk temas gerçekleşir, Hüsrev kısa süreli bir askerî intikam seferine çıkar. Trdat gibi hükümdarlar Hristiyanlığı teşvik eder, Roma'yla bağlar kurulur; fakat iç çatışmalar, Pers istilası ve ardından gelen İslam ordularıyla birlikte Ermeni bağımsızlığı yavaş yavaş ortadan kalkar (1879, ss. 27-44).

Münecimbaşı Ahmed Dede, Bagratuni Hanedanı'nı, İskender'den 930 yıl sonra ortaya çıkan ve 195 yıl (1335'e kadar) hüküm süren, Şimpad İsrail'in soyundan gelen on üç hükümdarın hanedanı olarak tanımlar. Aşot'un 18 yıllık hükümdarlığıyla başlayan süreçte, Bağdat'ta hapsedilmek ve İslam ordularıyla mücadele gibi zorluklar yaşanır. Özellikle Şimpad, Bizans İmparatoru Romanos'tan taç alarak hanedanı güçlendirse de seferleri sonucunda esir düşer ve idam edilir. Aşot ve Abbas gibi sonraki

hükümdarlar Kars'ta önemli yapılar inşa eder, Müslümanlar ve Hristiyanlara dengeli muamelede bulunmaya çalışırlar. Ancak iç çekişmeler ve dış baskılar (örneğin Sultan Alp Arslan'ın Ani kuşatması) hanedanın çöküşüne neden olur. Son hükümdar Kakig öldürülmesinden sonra hayatta kalan Ermeni soylular, varlıklarını sürdürebilmek için Müslüman ya da Hristiyan güçlerle ittifaka yönelirler (1879, ss. 45-53).

Müneccimbaşı, Ruben Hanedanı'nın 1130 civarında, suikasta uğrayan Kakig akrabası olan Ruben'in Kusandar Kalesi'ni ele geçirip Van civarında hâkimiyet kurmasıyla başladığını belirtir. Sonraki 280 yıl boyunca, Kostandin, yiğit Toros ve Leon gibi halefleri, Sis, Tarsus ve Antakya gibi önemli kaleleri ve şehirleri fethederek Bizans, Frenk ve hatta Moğol güçleriyle ittifaklar kurar. İç karışıklıklar ve Bizans, Selçuklu ve ardından Memlûk baskılarına rağmen hanedan büyük başarılar elde eder. Ancak son hükümdar olan genç, Leon 733 Hicrî'de Memlûkler tarafından Ayaz Kalesi kuşatmasında öldürülür ve hanedan tamamen sona erer (1879, ss. 53-64).

5. Eserler Arasındaki İlişkiler

Müneccimbaşı'nın anlatısı, Ermeni tarihine ilişkin o döneme gelinceye kadarki İslam tarih yazımındaki en geniş anlatımı sunan eser olsa da olayların kapsamlı bir dökümünü okuyucuya aktarmaz, birçok durumda yalnızca bir hükümdarın saltanat süresini ve halefini kaydetmekle yetinir. Bununla birlikte, anlatının önemi, Ermeni tarihini efsanevi Hayk ve onun soyundan gelen Bagratuniler ve Rubenidler etrafında çerçevelemesinden kaynaklanır. Ayrıca, farklı kaynaklara ulaşmak amacıyla bilinçli olarak çevirilerden yararlanması da bu eserin önemini artırır. Arapça bilen bir okuyucu kitlesine hitap etme zorunluluğu nedeniyle, muhtemelen elindeki malzemeyi sınırlı şekilde kullanmış ve Ermenileri büyük ölçüde İslam fetihleri yoluyla İslam tarihine entegre edilmiş bir halk olarak sunmuştur. Buna karşın, Eremya Çelebi'nin Ermeni harfli Türkçe çevirisi, Khorenatsi'nin orijinal eserinin yüksek edebi dili (Zekiyan, 2018, s. 177) ya da geniş kapsamını yansıtmaya da Ermeni tarihini erişilebilir Türkçe'ye aktaran dikkate değer bir uyarlamadır (Eremya Çelebi, t.y.). Eremya, Ermeni tarihinin temel unsurlarını hem sadakatle aktarmış hem de dönemin sıradan okuyucusu için metni yeniden kurgulayarak basit bir Türkçe ile sunmuştur.

Bu noktada, Müneccimbaşı'nın Ermenilere dair bölümünün Eremya Çelebi'nin Khorenatsi çevirisine dayandığına dair daha önceki bazı iddialara yeniden dönmek istiyorum. Ter-Levondyan, Ermeni tarihini nispeten geniş bir şekilde ele alan ilk Müslüman tarihçi olarak Müneccimbaşı'nın, çağdaşı olan Eremya Çelebi'den faydalandığını öne sürmüştü; Henry Shapiro da Arapça ve Ermeni harfli Türkçe metinler arasında yaptığı karşılaştırmalarla bu varsayımı doğrulamaya çalışmıştı (Shapiro, 2022, ss. 275-280). Ancak Eremya Çelebi'nin eseri 88 varak iken, Müneccimbaşı'nın ilgili bölümü yalnızca 2 varak tutmaktadır; bu nedenle bu doğrulamanın ikna edici olduğu söylenemez. Dahası, Müneccimbaşı'nın eserinin Bagratuniler ve Rubenidler'e dair olan bölümü, Khorenatsi'nin kapsamı dışında kalan tarihî malzemeyi içermekte ve Eremya'nın çevirisinde bulunmamaktadır. Yine de Müneccimbaşı'nın çevirilerden faydalandığını açıkça belirtmiş olması, ayrıca hem onun hem de Eremya Çelebi'nin Köprülü ailesinin himayesi altında yaşamış çağdaş kişiler olması ve dolayısıyla birbirlerini tanıma ihtimallerinin yüksekliği ve İslam tarih yazımından Müneccimbaşı'nın Ermeni tarihine ilişkin bu derece detaylı bilgiye erişiminin olmaması en azından Bagratuniler öncesine dair bölümde Müneccimbaşı'nın Eremya'nın çevirisinden yararlanmış olabileceği ihtimalini güçlü kılar. Bu bağlamda, Müneccimbaşı'nın Bagratuniler ve Rubenidler'e dair bölümlerinin tam olarak hangi kaynaklardan beslendiği konusu ise açık bir soru olarak kalmaktadır. Bu noktada Eremya Çelebi konu ile ilgili bölümü Müneccimbaşı'na sözlü olarak aktarmış olabilir.

On yedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan çok yönlü dönüşümler, ulemâ arasında yeniden canlanan entelektüel merak için bir zemin hazırlamıştır. Bu ortamda Müneccimbaşı, antik dünyaya duyduğu ilgiyle dönemin ideolojik, siyasî ve kültürel akımlarıyla iç içe geçmiş bir figür olarak öne çıkar. İzleyen bölümde, onun eskiçağa duyduğu ilgiyi tetikleyen belirli etkenleri ele alacak; eserinin

nasıl bu canlı entelektüel ortamı yansıttığını, diğer yandan bu ortama nasıl katkı sunduğunu ortaya koyacağız.

6. Münecimbaşı'nın Antik Çağa Duyduğu İlginin İdeolojik, Politik veya Entelektüel Nedenleri

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle yüzyılın başlarında Anadolu'da patlak veren ve uzun süren Celali isyanları nedeniyle, on yedinci yüzyılda ciddi bir dönüşüm geçirmiştir (Akdağ, 1963). Avusturya ve Safevîlerle yapılan uzun savaşların yol açtığı yıkıma ek olarak, Küçük Buzul Çağı'nın neden olduğu olumsuz iklim koşulları ve kıtlıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır (White, 2011). Tüm bu zorlukların ortasında, Osmanlı tarihindeki ilk padişah idamı gerçekleşmiş, bu da devletin kolektif hafızasında derin bir travma yaratmıştır (Piterberg, 2003). Bu dönemde ortaya çıkan Kadızadeliler hareketi, toplumsal ve kültürel yaşam üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu hareket, Kur'an'da geçen "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" ilkesinin her Müslüman için bir görev olduğunu savunmuş; tütün ve kahveye karşı yürüttükleri mücadeleyle birlikte, tasavvuf uygulamalarına da açıkça karşı çıkmışlardır. Köprülü Mehmed Paşa döneminde bastırılmış olsalar da onun oğlu Fazıl Ahmed Paşa döneminde hareket daha güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır (Zilfi, 1986; Sariyannis, 2009). Marc Baer, bu hareketin IV. Mehmed ve annesi Turhan Sultan üzerindeki etkisini ortaya koymuş; padişahın kendi dindarlığını göstermek amacıyla din değiştirme olaylarını nasıl kullandığını göstermiştir. Baer, bu bağlamda sarayda görevli Yahudi doktorlara yönelik zorunlu ihtida uygulamalarını, Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii inşası sırasında Yahudilerin alandan uzaklaştırılması çabalarını ve Balkanlar'daki ihtida vakalarını ele alır (Baer, 2008). Kadızadeliler hareketi nihayetinde Viyana bozgununun ardından etkisiz hâle getirilmiştir. Hagen ise, bu dünya görüşünün tarihsizliğine dikkat çeker; vaazların ve genel ideolojinin, İslam'ı Hz. Peygamber'in zamanına dönerek ideal hâline getirme anlayışı taşıdığını, bunun da diğer kültürlerle etkileşimi ve onlardan öğrenmeyi dışladığını ifade eder (Hagen, 2006, s. 245). Bu tür bir bakış açısı, dönemin diğer düşünürlerini de rahatsız etmiş olmalı; nitekim Evliya Çelebi, eserinde bu kimselerin cehaletinden ve aşırılıklarından duyduğu memnuniyetsizliği açıkça dile getirir (Dankoff, 2004, ss. 70-71).

17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, siyasal ve toplumsal çalkantılar bir ölçüde azalmış ve Münecimbaşı ile Kâtip Çelebi gibi isimlerin yer aldığı sınırlı bir entelektüel çevre ortaya çıkmıştır. Bu çevre, dünya coğrafyası ve evrensel tarihe ilgi göstermiştir (Bekar, 2011, s. 23). Aynı zamanda bu çevre içerisinde canlı bir ilmî ve kültürel ortamın izleri de mevcuttur. Köprülü ailesi tarafından başlatılan ve fetih odaklı olan imparatorluk projesi, kültürel dünyayı da etkilemiş ve Osmanlı tarih yazıcılığında dünya tarihine dair ansiklopedik eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Fazıl Ahmed Paşa, Fazıl Mustafa Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi aile mensupları, kültürel faaliyetlerin önemli hamileri hâline gelmiştir. Çok sayıda kitabın bulunduğu bir kütüphane kurmalarının yanı sıra, tercüme faaliyetlerine de mali destek sağlamışlardır (Çalışır, 2016). Bu çabanın en dikkat çekici örneklerinden biri, 11 ciltlik *Atlas Maior* adlı eserin Latince'den Osmanlıcaya çevrilmesidir (Sarıcaoğlu, 1994; Brentjes, 2012). Köprülü ve çevresinin bu entelektüel girişimi, Avrupa bilimi ve kültürüne dair kapsamlı bilgi edinme çabasının bir göstergesidir.

Bu dönemde Osmanlı'da evrensel tarih yazımının artış göstermesinin başlıca nedenlerinden biri, Köprülü dönemi yayımcı siyasetleri olabilir. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar, kendilerini Roma'nın tek varisi olarak görmüş; bu doğrultuda evrensel imparatorluk anlayışı çerçevesinde yayımcı bir politika izlemiş ve tarih yazımını bu imparatorluk projelerini meşrulaştırma aracı olarak kullanmışlardır. Hezarfen ve Münecimbaşı, Osmanlıların dünya hâkimiyeti yolundaki son büyük hamlesi olan II. Viyana Kuşatması'na tanıklık etmişlerdir. Münecimbaşı'nın *Camiü'd-Düvel* adlı eserinin başlığı, doğrudan Moğolların dünya hâkimiyeti projesi doğrultusunda kaleme alınan *Camiü't-Tevârîh* adlı esere atıf taşımaktadır (Kamola, 2019). Benzer şekilde, 17. yüzyılda yazılmış olan bu evrensel tarihler, Osmanlı İmparatorluğu'nu geçmişin büyük imparatorlukları arasında konumlandırmakta ve onun bu imparatorlukların doğal mirasçısı olduğunu iddia etmektedir. Bu anlayışı yansıtan bir diğer

eser olan Hezarfen'in *Tenkîhü't-Tevârîh* adlı çalışması da daha geniş anlamda bir evrensel tarih olup, Roma şehrini "kızıl elma" olarak tanımlamakta ve onu fethedilecek bir bölge olarak göstermektedir (Bekar, 2011, ss. 23-25, 38-39, 47).

Ayrıca, imparatorluğun gayrimüslim tebaası bu entelektüel gelişimde önemli bir rol oynamıştır. Padova, Venedik, Roma ve Bologna gibi Avrupa şehirlerine seyahat eden bireyler, sonrasında Osmanlı topraklarında Yeni-Aristotelesçilik ve Bizans kültürünün yayılmasında etkin rol üstlenmişlerdir. 1716 yılında, Chrysanthos Notaras (1663–1731) *Küreler Üzerine ve Coğrafyaya Giriş* adlı eserini yayımlamış, böylece Descartes'ın düşüncelerinin Rum dünyasına tanıtılmasına katkı sağlamıştır (Tunalı, 2013, ss. 68-74). Bu tür bilginlerin yanı sıra, imparatorluk içerisindeki manastırlar arasında bilgi akışının sağlanması da entelektüel dolaşımında kayda değer bir rol oynamıştır. Bu dönemde Athos Manastırı'na bağlı iki bin civarında keşiş, yarımada boyunca sürekli seyahat ederek okul kurmak suretiyle ağlar oluşturmuş ve bu sayede bilginin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Fotic, 2010, ss. 157-61).

Osmanlılar yalnızca askerî fetih yoluyla hâkimiyetlerini genişletmekle kalmamış, aynı zamanda kültürel benimseme ve tarih anlatıları yoluyla da egemenliklerini meşrulaştırma çabası içinde olmuşlardır. Wendy Shaw'un *Possessors and Possessed* adlı eserinde öne sürdüğü gibi, Osmanlılar özellikle Bizans ve Roma gibi önceki medeniyetlerin maddi ve sembolik kalıntılarını stratejik biçimde yeniden işleyerek kendi imparatorluk kimliklerini inşa etmişlerdir. Aya İrini'nin Darü'l-Esliha'ya (Silahlar Evi) dönüştürülmesiyle görüldüğü üzere, Hristiyan kutsal emanetlerinin askerî objelerle birlikte sergilenmesi uygulaması, Osmanlı egemenliğinin hem ilahî olarak takdis edilmiş hem de askerî zaferle teyit edilmiş olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. Osmanlılar, İstanbul'un fethi sırasında Bizans dönemine ait önemli Hristiyan kutsal emanetlerine el koymuş, Mısır'ın fethi ve halifeliğin devriyle birlikte de İslamî kutsal emanetleri sahiplenmişlerdir. Bu emanetler üzerindeki kontrol, yalnızca eski Bizans tebaasının sadakatini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı'nın dinî ve askerî meşruiyet iddialarını da güçlendirmiştir. İslamî kutsal emanetlerin dâhil edilmesi, imparatorluğun İslam dünyası üzerindeki metafizik ve egemenlik iddialarını kuvvetlendirmiş; yeni hanedanın imparatorluk hiyerarşisi içindeki otoritesinin pekiştirildiğini simgelemiştir. Halk, bu kutsal nesnelere görmek üzere Darü'l-Esliha'ya girmeye izinli olmasa da bu yasaklama hiçbir zaman onların kolektif hafızadan silinmesine yol açmamıştır. Aksine, bu nesnelere fetih araçlarıyla birlikte muhafaza edilmek suretiyle, eski Bizans kilisesinin dışındaki insanlar için Osmanlı egemenliğini daha da somut hâle getirmiştir. İnsanlar, bu askerî eşyaların arasında kutsalı temsil eden bu nesnelere tahayyül etmeye yönlendirilmiştir. Eski kilisenin bu emanetleri muhafaza edecek biçimde dönüştürülmesi, bir zamanlar Hristiyanların egemenliğinde olan bir şehirde Osmanlı hâkimiyetinin sürekli ve fiziksel bir hatırlatıcısı hâline gelmiştir. Bu nesnelere atfedilen saygı ve onların etrafında toplanan insanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na antik kültürün mirasçısı olarak meşruiyet kazandırmıştır (Shaw, 2004, ss. 19-26).

Benzer şekilde, Münecimbaşı'nın evrensel kroniğine Ermeni tarihini dâhil etmesi, Ermeni mirasını simgesel olarak Osmanlı egemenliğinin çerçevesine yerleştirmiştir. Bu tarih yazım yöntemi, tıpkı Hristiyan ve İslamî emanetlerin sahiplenilmesi gibi, Osmanlı'nın hem siyasî hem de manevî otorite iddiasını pekiştirmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, sadece geçmiş medeniyetlerin ardılı değil, onların meşru vârisi ve nihai tamamlayıcısı olarak sunulmuştur. Nasıl ki antik yapılar ve kutsal nesnelere Osmanlı egemenliğini vurgulamak üzere yeniden yorumlanmışsa, *Camiü'd-Düvel* gibi tarihî eserler de fethedilen halkların tarihlerini kapsayan kapsayıcı bir imparatorluk anlatısına dâhil edilmiştir. Osmanlı tarih metinlerinde Roma ve Ermeni gibi gayrimüslim tarihlerinin yer alması, bu kadim uygarlıkların imparatorluk tarafından özümsemişliğini ve Osmanlı'nın meşruiyetinin bu kadim gelenekler üzerinden teyit edildiğini göstermektedir. Bu yönüyle, antik kültürün Osmanlı tarih yazımına entegre edilmesi, imparatorluğun bu toprakların meşru sahibi olduğu yönündeki iddiasını güçlü biçimde yansıtmaktadır.

17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların, sınırlarının ötesindeki dünyaya ve bilgiye olan ilgileri ve merakları belirgin biçimde artmıştır. Son yıllarda Osmanlı entelektüel ve kültürel tarihi daha görünür

hâle gelmiş, Osmanlılarla Avrupa arasında kültürel etkileşimin sınırlı olduğu yönündeki “demir perde” anlayışı yeni çalışmalarla sorgulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda etkileşimlere ve tercüme faaliyetlerine yapılan atıflar artmış, bu iki dünya arasındaki bilgi ve kültür alışverişinin büyüyen boyutları öne çıkarılmıştır. Bu kültürel ortam içinde, Eremya Çelebi ile Münecimbaşı, dönemin yükselen eğilimlerini yansıtan çeşitli entelektüellerle işbirliği yapmışlardır. Eremya'nın bu figürlerle kurduğu ilişki, dönemin entelektüel canlılığını gözler önüne sererken, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı kültürel ve bilimsel etkilerin kesiştiği bir alanın varlığını da göstermektedir. Evliya Çelebi, Katip Çelebi, Ebu Bekir Behram ed-Dımaşkî, Hezarfen Hüseyin Efendi ve Münecimbaşı gibi isimler, yabancı kültürlerle ilgi duyan seçkin bir entelektüel çevreyi oluşturuyordu. Bu kişiler, birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek kültürlerarası etkileşim ortamının oluşmasına katkı sağlamışlardır. Eremya Çelebi'nin, 17. yüzyılın sonlarında Movses Khorenatsi'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı eserini Türkçeye çevirmesi, İslam tarih yazımında İslam öncesi tarihe dair daha geniş bir perspektifin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Katip Çelebi, 17. yüzyıl Osmanlı entelektüel hayatının en dikkat çekici simalarından biri olarak, antik tarihe duyduğu ilgi ve bu doğrultuda ürettiği eserlerle öne çıkar. Döneminin ötesine geçen bir entelektüel merakla, Osmanlı dışı dünyaya, özellikle de Avrupa'ya ait bilgi birikimini Osmanlı düşünce sistemine entegre etmeye çalışmıştır. Coğrafya alanında gösterdiği faaliyetler, onun antik kültürlerle kurduğu ilişkinin temelini oluşturur. Avrupa'daki Keşifler Çağı'nın bir ürünü olan *Atlas Minor*'u, Şeyh Mehmed İhlasi Efendi'nin yardımıyla *Levami'u'n-Nur fi Zulmet-i Atlas Minor* adıyla tercüme ederek, yalnızca fizikî coğrafyayı değil, bu bölgelerdeki hanedan tarihleri ile askerî, hukukî ve tarihî gelişmeleri de Osmanlı okuyucusuna aktarmıştır. Bu tür bilgiler, Arapça ve Farsça kaynaklarda sınırlı olduğundan, Katip Çelebi Batı kaynaklarına yönelmiş ve bu sayede kendi özgün coğrafya eseri *Cihannüma*'yı kaleme alabilmiştir (Faroqhi, 2024, s. 293). Antik tarihe yönelik ilgisi, yalnızca coğrafya ile sınırlı kalmamış; Batılı tarihçilerin evrensel tarih anlayışlarını da Osmanlı tarih yazımına kazandırmaya çalışmıştır. Bu çabanın somut örneklerinden biri *Tarih-i Konstantiniyye ve Kayasire* adlı eseridir. 1587 yılında Sigismund Feyerabend tarafından yazılan ve yaradılıştan 1579'a kadar gelen olayları konu alan bu eseri, İhlasi Şeyh Mehmed'in katkısıyla Osmanlıcaya çeviren Katip Çelebi, eserin 801 öncesi bölümlerini çeviriye dahil etmemiş, metni özetleyerek ve seçerek aktarmıştır. Eserde, 801'de tahta çıkan Nikephoros'tan 1341'de ölen Andronikos III'e kadar olan dönem işlenmekte, böylece Bizans tarihine odaklanılmaktadır (Kayapınar, 2015). Benzer bir yöntemle, Johann Carion'un *Chronica* adlı eserini de İhlasi Şeyh Mehmed'le birlikte çevirmiştir. 1064/1654-1655 yıllarında tamamlanan bu çeviri, *Tarih-i Frengi* veya *Mülûk-ı Küffar Tarihi* gibi çeşitli adlarla anılmış ve evrensel tarih anlayışı doğrultusunda kaleme alınmıştır (Kayapınar, 2017). Katip Çelebi'nin antik ve Hristiyan tarihine dair bir diğer eseri de *İrşadü'l-Hayara ila Tarihi'l-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasara*'dır. Bu eserde yalnızca Hristiyanlığın temel inançlarına değil, aynı zamanda Avrupa ülkelerine ve onların tarihî geçmişlerine de yer verilir. Hristiyan devletlerin dünya genelindeki yayılmasına dikkat çeken Katip Çelebi, bu gelişmelerin İslam ülkelerini kuşattığını belirtir ve Müslümanların cehaletten uzak durarak Hristiyanlar hakkında doğru bilgi edinmeleri gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, onun Batı'ya yönelik ilgisinin yalnızca entelektüel bir meraktan ibaret olmadığını, aynı zamanda siyasî ve dinî gerekçelere dayandığını da gösterir. Katip Çelebi'nin bu eserleri, Osmanlı'da antik ve gayrimüslim tarihe dair bilgilerin aktarılmasında dönüm noktası olmuş, tarih yazımında yeni bir evrenselci perspektifin öncülüğünü yapmıştır (Gemi, 2013, ss. 56-57; Lewis, 2008, ss. 713-716).

17. yüzyılın ikinci yarısında İslam dışı kültürlerle yönelik artan ilgi, Hezarfen Hüseyin'i de etkilemiştir. 1673'te tamamladığı *Tenkihü't-Tevarih* adlı eserinde, Yunan ve Latin kaynaklardan yararlandığını belirtmiştir. Hezarfen Hüseyin ve çağdaşlarının dış dünyaya olan merakı, tercüme eserlerden yoğun biçimde faydalanmalarında ve bu çeviriler için araçlarla kurdukları ilişkilerde açıkça görülür. Katip Çelebi, eserlerinin çevirisinde eski bir Fransız Cizviti olan İhlasi Mehmed Efendi'den yardım aldığını sıkça vurgularken, Hezarfen de Latince'den ve Yunancadan çeviriler yapan dönme Ali Ufki Bey'den

faydalanmıştır. Peçevi ise bazı yabancı vakayinameleri, Macar din adamlarının yardımıyla çevirterek eserlerine katmıştır. Antoine Galland, Lewinus Warner ve Luigi Ferdinando Marsigli gibi Avrupalı isimler de bu entelektüellerle yakın ilişkiler kurmuştur (Bekar, 2011, s. 11; İlgürel, 1998). Aynı dönemde, Fenerli (Phanariot) aileler arasında Bizans'a duyulan ilgi artmış ve bu ilgi Hezarfen Hüseyin'i de etkilemiş olabilir. Hüseyin'in bu çevreden Panaiotis Nikousios ile yakın ilişkisi, onun Bizans geçmişine olan ilgisini şekillendirmiş olabilir. Fenerli entelektüeller bir yandan Yunan-Helen kimliği geliştirirken, diğer yandan Osmanlı dünyasının bir parçası hâline gelmişlerdir. Örneğin, Nikolaos Mavrokordatos eserinde Osmanlı sultanını "Yunan uluslarının hükümdarı" olarak tanımlar. Bu dönemde Bizans tarihine dair birçok eser kaleme alınmış; Hüseyin Hezarfen ve diğer Müslüman entelektüellerin bu kişilerle olan ilişkileri, onların geçmişe ve gelişmekte olan Helen düşüncesine duydukları ilgiyi artırmış olabilir (Bekar, 2011, s. 33).

17. yüzyılda Osmanlı entelektüelleri arasında antik kültürlere ve İslam dışı halkların tarihlerine yönelik gelişen merak ve ilgi, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sine de kendine özgü bir biçimde yansımıştır. Ancak Katip Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi veya Müneccimbaşı Ahmed Dede gibi isimler doğrudan yazılı kaynaklara, çevirilere ve kültürel araçlara dayanarak bilgi üretirken, Evliya Çelebi'nin tarihsel bilgisi esas olarak birebir gözlem, seyahat deneyimi ve diyaloglara dayanmaktadır. Ermenilerle ilgili anlatılar, Evliya'nın Anadolu ve çevresindeki yolculuklarında yerel halktan edindiği bilgilerle şekillenmiş, bu yönüyle onun anlatısı, yazılı tarih bilgisinden çok sözlü kültüre ve halk belleğine yaslanmaktadır. Evliya Çelebi, Ermeniler hakkında doğrudan temaslara dayanan ve kişisel gözlemlerle zenginleştirilmiş bilgiler sunar. Seyahatleri sırasında sık sık Ermenilerle karşılaşmış, konuk olmuş ve onlardan çeşitli bilgiler edinmiştir. Ermeni kiliseleri ve manastırları, yerel gelenekler, diller ve inançlar hakkında verdiği bilgiler, dönemin Osmanlı entelektüel çevresinde nadiren bu kadar ayrıntılı olarak ele alınmıştır., Eçmiadzin Surp Garabet ve Stefan gibi kiliseleri tanımlarken, dini yapılarla ilgili halk inançlarını, efsaneleri ve mimari özellikleri de aktarmış, bu yapıları İslam kültür dairesindeki anlamlarla yeniden yorumlamıştır (Dankoff, 2006; Hagen, 2012).

Evliya'nın tarih anlatısında *Târîh-i Makdisî* önemli bir kaynaktır. Bu kaynağı hem Ermeni hem de daha geniş coğrafi ve tarihsel bağlamlar için kullanır, Mıgdisi'yi güvenilir bir tarihçi olarak över ve onu Avrupa coğrafya kitaplarıyla karşılaştırır. Ancak Evliya'nın bu kaynaktan aktardıkları çoğu zaman mitolojik unsurlarla iç içe geçmiştir ve bilimsel eleştiri süzgecinden geçirilmemiştir. Yine de onun anlatıları 17. yüzyıldaki Osmanlı entelektüel dünyasında İslam dışı topluluklara yönelik merakın bir yansımasıdır. Sonuç olarak, Evliya Çelebi'nin Ermeni tarihine dair anlatıları, dönemin yazılı tarih anlayışından çok farklı bir hatta ilerlese de 17. yüzyıldaki kültürel açılımın ve çoğulcu entelektüel ilginin canlı bir örneğidir. Yazılı kaynaklarla değil, yaşayan kültürle temas hâlinde üretilmiş bu bilgiler, Osmanlı tarih yazımında yerel bilgi ve gözlem temelli alternatif bir ses olarak değerlidir.

Kadı Mahmud Efendi'nin erken 18. yüzyılda kaleme aldığı *Tarih-i Medinetü'l-Hükema*, Eremya Çelebi'nin Ermeni Tarihi'nden kısa bir süre sonra yazılmış olup, o dönemde Atina kültürü, gelenekleri ve yapıları hakkında değerli bilgiler sunar. Bu eser, antik Yunan, özellikle de Hagia Sophia'nın inşası gibi konulara da değinir. İlginç olan, eserin Yunan Aydınlanması öncesinde, Charles Rollin'in 16 ciltlik *Histoire ancienne* eserinin A. Kagkellarios tarafından 1750'de Yunancaya çevrilmesinden hemen önce yazılmış olmasıdır. Kadı Mahmud Efendi, iki Yunan rahibi olan Sotiryadis ve Clerides'in yardımıyla, Osmanlı okuyucusuna Atina yöneticileri Solon ve Theseus gibi isimleri tanıtmış; bu kişiler, kendi dönemindeki Yunan yönetiminin yanı sıra, Pers Savaşları, Perikles faaliyetleri, Atina-Sparta savaşı ve Platon ile Sokrates gibi ünlü figürlerin yer aldığı tarihi anlatıya dahil edilmiştir. Bizans dönemine geçişte, Konstantin döneminde Hagia Sophia'nın inşasına özel bir bölüm ayrılmış, 86 Bizans "şahının" idareleri ve Venedikli işgali gibi konular da ele alınmıştır. Eser, 1715'te Şehit Ali Paşa komutasındaki Morea'nın fethine kadar uzanır. Mahmut Efendi, tarih yazımında Herodot, Thukidid, Plutarkhos ve Diyodoros gibi Yunan kaynaklarının yanı sıra, Kontares'in *Historia Palaiou kai Panu Ofelimoï tes Peripemou Poleos Atenes* adlı çalışmasını da temel almış; aynı zamanda İbn Kesîr, İbn Asakir, Kādî Beyzâvî, Lami ve Molla

Cami gibi Müslüman kaynaklardan faydalanmıştır. Yunan yöneticileri Osmanlı okuyucusuna daha anlaşılır kılmak amacıyla “şah” olarak tanımlanmış; örneğin Theseus “Seseya”, Solon ise “Süleyman Hakim” olarak adlandırılmıştır. Böylece, antik Yunan tarihi, Osmanlı kültürüne özgü evrimsel bir uyarlamayla sunulmuş, klasik mitolojik figürler Osmanlı-İslam geleneğine adapte edilerek, hem kahramanlık hem de insanın içsel çatışmalarını yansıtan yeni yorumlarla şekillendirilmiştir (Tunalı Koç, 2006; Tunalı, 2020).

Müneccimbaşı'nın antik tarihe olan bu ilgisi sadece kendisiyle sınırlı değildir, on yedinci yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı tarih yazımında antik tarihe yönelik olarak belirgin bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm, Batı'daki ve gayrimüslim ülkelerdeki kadim kültürlerle yönelik artan entelektüel merak ve ilhamla şekillenmiştir. Bu bağlamda, Katip Çelebi ve Hezarfen Hüseyin Efendi gibi isimler, eserlerinde Batılı kaynaklardan faydalanarak Roma tarihini yeniden yorumlamaya çalışmış, antik dünyaya yönelik yöntemsel bir açılım sergilemişlerdir. Kadı Mahmud Efendi ise, antik Yunan kültürünü ve tarihini Osmanlı entelektüel geleneğine özgün bir uyarlamayla dâhil etmiş, bu yolla kültürel sentez yeteneğini öne çıkarmıştır. Ancak bu dönemin en dikkat çekici örneği şüphesiz Münecimbaşı Ahmed Dede'nin *Câmiü'd-Düvel* adlı eseridir. Hem Doğu hem de Batı kaynaklarından kapsamlı biçimde yararlanması, hem de Ermeni tarihine dair çok katmanlı kaynaklar ve kültürel araçlar vasıtasıyla bilgi derlemesi, onun eserini dönemin tarih yazıcılığı içinde benzersiz kılmaktadır. Bu çalışmalar, Osmanlı entelektüel yaşamının evrensel bir bakış açısına açıldığını ve antik mirasın yeniden keşfinin yalnızca bir taklit değil, özgün bir senteze dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

7. Sonuç

Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin *Câmiü'd-Düvel* adlı eseri ile Eremya Çelebi'nin çevirisi arasındaki ilişkiye dair kesin kanıtlar bulunmasa da bu iki ismin işbirliğiyle Ermeni tarihini içeren Osmanlı tarih yazımının en önemli eserlerinden birinin ortaya çıkmış olması son derece muhtemeldir. 17. yüzyıl Osmanlısı, hem dahili zorluklar hem de yayılcı hedefler tarafından şekillenen bir entelektüel dinamizme sahne olmuştur. Bu entelektüel canlılıkta Köprülü ailesinin imparatorluk vizyonu belirleyici bir rol oynamıştır. Osmanlı yayıncılığını tarih yazımı ve bilgi üretimi aracılığıyla meşrulaştırmaya çalışan bu aile, *Atlas Maior* gibi önemli eserlerin çevirisini desteklemiş ve Münecimbaşı ile Hezarfen gibi âlimleri himaye ederek Osmanlı tarihini daha geniş, evrensel bir anlatıya yerleştirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda, Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüş Rum bilginler gibi gayrimüslim tebaa da fikirlerin dolaşımına katkıda bulunarak Osmanlı entelektüel manzarasını zenginleştirmiştir. Münecimbaşı'nın evrensel tarih çalışması, çağdaşlarının çabalarından ayrılarak Ermeni tarihine dair şimdiye dek görülmemiş bir kapsam sunar. Ermeni konularına yalnızca yüzeysel değinen önceki tarihçilerin aksine, Münecimbaşı hem antik hem de ortaçağ Ermeni tarihine ciddi bir bölüm ayırmıştır. Katip Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi ve Kadı Mahmud Efendi gibi isimler ya İslam öncesi ülkelere dair müstakil eserler yazmış ya da bu konuları daha geniş anlatılar içinde işlemişlerdir. Ancak bu tarihçiler genellikle Yunan ve Roma dönemine odaklanmış, Ermenilere dair verdikleri bilgiler oldukça sınırlı kalmıştır. Örneğin, Katip Çelebi'nin *Cihânnümâ* adlı eserinde “Büyük” ve “Küçük” Ermenistan kavramları açıklansa da, Ermeni tarihine dair detaylı bir bilgi sunulmaz. Bu nedenle, 17. yüzyıl sonunda Eremya Çelebi'nin Ermeni tarihini Ermeni harfli Türkçeye çevirmesi ve bu bilginin Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin eserine dahil edilmesi, Ermeni tarihsel bilgisinin Türk tarih yazımına entegrasyonu açısından büyük önem taşır.

Bununla birlikte, Ermeni tarihinin Osmanlı tarih yazımına ve entelektüel söylemine etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Ermeni harfli Türkçe olarak yazılan Eremya Çelebi'nin eseri ne Ermeni harfleriyle matbu olarak basılmış ne de Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. 17. yüzyıl sonu Osmanlı İstanbul'unun tüm entelektüel canlılığına rağmen, Ermeni tarihine yönelik ilgi oldukça sınırlı kalmış; yalnızca Münecimbaşı bu tarihi eserine dahil etmiştir. Hüseyin Hezarfen, Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi her ne kadar Köprülü Mehmed ve Köprülü Fazıl Paşa'nın kültürel çevreleriyle bağlantılı olsalar da Ermeni

tarihine dair bilgileri değerlendirmiştir. Önemli bir gözlem de şudur ki, gayrimüslim tarihine ilgi duyan bu küçük entelektüel çevre içinde bile, bilginler birbirlerinin eserlerine nadiren atıfta bulunmuşlar ve görünen o ki kullandıkları kaynakları birbirleriyle nadiren paylaşmışlardır. Sonuç olarak, Eremya Çelebi ile Münecimbaşı arasındaki eşsiz iş birliği ve Eremya'nın elyazması zamanla unutulmuştur. Bu elyazmasına dair bilgiler büyük ölçüde kaybolmuş, ancak 1879 yılında Kalusd Tiryakiyan Erzincani, Münecimbaşı'nın eserindeki Ermeni tarihine dair bölümü Osmanlı Türkçesi ve Ermenice olarak yayımlamıştır. Ancak bu çeviride Eremya Çelebi'nin kaynak olarak adı geçmemektedir. Dahası, Venedik'te muhafaza edilen Eremya'nın daha kapsamlı versiyonu bugüne dek yayımlanmamıştır.

Kaynakça

- Akdağ, M. (1963). *Celâlî isyanları*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ağırakça, A. (2006). Müneccimbaşı, Ahmed Dede. *TDV İslâm ansiklopedisi*. Cilt: 32. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arslan-Sözüdoğru, H. (2009). *Müneccimbaşı als historiker: Arabische historiographie bei einem osmanischen universalgelehrten des 17. Jahrhunderts: Gami' ad-duwal*. Klaus Schwarz.
- Aydüz, S. (2006). Osmanlı Devleti'nde müneccimbashılık müessesesi. *Belleten*, 70, 167–264.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baer, M. D. (2008). *Honored by the glory of Islam*. Oxford University Press.
- Bekar, C. (2011). *A new perception of Rome, Byzantium and Constantinople in Hezarfen Hüseyin's Universal History* [Unpublished master's thesis, Boğaziçi University].
- Brentjes, S. (2012). On two manuscripts by Abū Bakr b. Bahrām al-Dimashqī (d. 1102/1691) related to W. and J. Blaeu's *Atlas Maior*. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 40.
- Çalışır, M. F. (2016). *A virtuous grand vizier: Politics and patronage in the Ottoman Empire during the grand vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661–1676)* [Doctoral dissertation, Georgetown University].
- Dankoff, R. (2004). *An Ottoman mentality: The world of Evliya Çelebi* (Vol. 31, pp. 70–71). Brill.
- Eremya Çelebi. (t.y.). *Movses Khorenatsi'nin Ermeni Tarihi: Eremya Çelebi'nin Ermeni harfli Türkçe çevirisi* (Manuskript No. V411). Venedik, İtalya: Mkhit'aryan Manastırı Elyazmaları Kütüphanesi.
- Faroqhi, S. (2024). *Osmanlı tarihi nasıl incelenir*. Kronik Yayınları.
- Fotić, A. (2010). Athonite travelling monks and the Ottoman authorities (16th–18th centuries). In *Perspectives on Ottoman studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb* (pp. 157–165).
- Gemi, A. F. (2013). *Kâtip Çelebi'nin İrşadü'l-Hayara ile Ali Ufki Bey'in Turcarum Liturgia eserlerinin tahlili ve metni* [Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Hagen, G. (2006). Ottoman understandings of the world in the seventeenth century. *An Ottoman mentality: The world of Evliya Çelebi*. Brill.
- Hagen, G., & Menchinger, E. L. (2014). Ottoman historical thought. P. Duara, V. Murthy, & A. Sartori (Eds.), *A companion to global historical thought* (pp. 92–106). Wiley-Blackwell.
- Hagen, G. (2012). Atlas and Papamonta as sources of knowledge and power. In H. T. Karateke & H. Aynur (Eds.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin yazılı kaynakları*. Türk Tarih Kurumu.
- İlgürel, M. (1998). Hüseyin Efendi, Hezarfen. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kamola, S. (2019). *Making Mongol history: Rashid al-Din and the JamiE al-Tawarikh*. Edinburgh University Press.
- Kayapınar, A. (2017). Johann Carion Kroniğinin Kâtip Çelebi tercümesine dair. In T. Gökçe et al. (Eds.), *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (pp. 197–198). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları.
- Kayapınar, L. (2015). Türkiye'de Bizans araştırmalarının öncüsü olarak Kâtip Çelebi. In *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (pp. 191–233). İzmir.
- Lewis, B. (1960). The use by Muslim historians of non-Muslim sources. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13(1), 180–191.

- Lewis, B. (2008). *Babil'den Dragomanlara* (E. Kılıç, Trans.). Kapı Yayınları.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede. (1879). *Hülâsa-i Tarih-i Eramine ila Elsine-i Türkîye ve Ermenîye/Համարում Հայոց Պատմությանը* (K. Tiryakiyan Erzincani, Trans.). İstanbul.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede. (1995). *Camiü'd-Düvel (Osmanlı tarihi 1299–1481)* (A. Ağırakça, Trans.). İnsan Yayınları. (pp. 14–19)
- Piterberg, G. (2003). *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play* (Vol. 50). Univ of California Press.
- Sarıcaoğlu, F. (1994). Ebû Bekir b. Behrâm. In *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
- Sariyannis, M. (2009). The Kadizadeli movement as a social and political phenomenon: The rise of a 'mercantile ethic'? In *Political initiatives from the bottom-up in the Ottoman Empire*.
- Shapiro, H. (2022). *The rise of the Western Armenian diaspora in the early modern Ottoman Empire: From refugee crisis to renaissance in the 17th century*. Edinburgh University Press.
- Shaw, W. M. (2004). *Osmanlı müzeciliği: Müzeler, arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi* (pp. 19–26). İletişim Yayınları.
- Thomson, R. (1978). *Introduction to Moses Khorenatsi: History of the Armenians*. Harvard University Press.
- Togan, Z. V. (1985). *Tarihte usul*. Enderun Kitabevi.
- Tunalı Koç, G. (2006). Osmanlı Atinası ve düşünce tarihi ekseninde Kadı Mahmud Efendi'nin *Tarih-i Medinetü'l-Hukemâ* adlı eseri. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 20.
- Tunalı, G. (2013). *Another kind of Hellenism? Appropriation of ancient Athens via Greek channels for the sake of good advice as reflected in Tarih-i Medinetü'l-Hukema* [Doctoral dissertation, Ruhr University Bochum].
- Tunalı, G. (2020). *Bir Osmanlı müftüsünün gözünden Atina tarihi*. VakıfBank Kültür Yayınları.
- White, S. (2011). *The climate of rebellion in the early modern Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Zekiyan, B. L. (2018). *Kayıp kentten manevi vatana*. Aras Yayıncılık.
- Zilfi, M. (1986). The Kadizadelis: Discordant revivalism in seventeenth-century Istanbul. *Journal of Near Eastern Studies*, 45(4), 251–269.

Makale Bilgi Formu

Yazar Notu: Henry Shapiro'ya, Venedik'teki St. Lazzaro Mkhitar Kütüphanesi'nde bulunan Eremya Çelebi'nin el yazması eserini benimle paylaştığı için en içten teşekkürlerimi sunarım. Boğos Levon Zekiyan ise, aynı kütüphanede yer alan Müneccimbaşı'nın çevirisine ulaşmamda bana yardım etti. Kendisine hem bu değerli katkısı hem de her zaman hissettiğim destekleri için yürekten minnettarlığımı ifade ediyorum. Aynı zamanda süreç içerisindeki tüm desteklerinden ötürü arkadaşım Dr.Nilab Saeedi'ye de teşekkürü bir borç bilirim.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zeka Politikası: Bu makale yazılırken hiçbir yapay zeka aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.